

Ўзбек халки кўпгина бошқа халқлар сингари қадимий халқлардан бири бўлиб, кишилик жамияти босиб ўтган барча ижтимоий-иқтисодий формацияларни бошдан кечирган. Ўтмишдан қолган ва бизнинг замонамизгача етиб келган тарихий ва бошқа ёдгорликлар ўзбекларнинг ота-боболари қадимдан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаганлиги ҳамда унинг асосий аҳолисидан бири бўлганлигини тасдиқлайди. Лекин ўзбек халқининг қадимий ва бой тарихи ҳозирга қадар муфассал ўрганилмаган.

Ўзбекларнинг келиб чиқиши ҳақида олимлар томонидан турлича фикрлар айтилган, Баъзи бир олимлар ўзбеклар ўз номини Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (1312—1342) дан олган деб айтадилар.

Н. А. Аристовнинг фикрича, «ўзбек» номи Ўзбекхонгача умуман тарихда учрамайди. «Шунинг учун ҳам ўзбеклар ўз номини ана шу хондан олган, деб ҳисоблаш керак», деб ҳулоса қилади бу олим. А. Ю. Якубовский «ўзбек» сўзи форсча — «ўзбекиён» — ўзбекники (кўплиги — ўзбекларники) сўзидан келиб чиққан деб тахмин қилиб, у ҳам ўзбеклар ўз номини юқорида тилга олинган Ўзбекхондан олган, деб айтади. Машҳур Ўрта Осиё тарихчиларидан П. П. Иванов ҳам шундай фикрда бўлган. «Ўзбек» сўзининг қилиб чиқиши, — деб ёзади у, — бизнинг фикримизча, Олтин Ўрда хони Ўзбекнинг номи билан боғлиқдир». Чет эл тарихчиларидан Г. Ховорс, А. Вамбери, М. А. Чапличка ҳам ўзбекларнинг келиб чиқишини Ўзбекхоннинг номи билан боғлайдилар. В. В. Григорьев бу тўғрида маълум бир фикр айтмаган бўлса ҳам, ўзбекларнинг келиб чиқиши ҳақида айрилган юқоридаги фикр асоссиз эканлигини ўз вақтида биринчи бўлиб кўрсатди. Профессор А. А. Семёнов В. В. Григорьевни қувватлаб, «ўзбек» сўзи Ўзбекхондан қарийб 100 йил кейин Оқ Ўрдада келиб чиққанлигини, XVI—XV асрда яшаган Ўта Осиё ва Эрон тарихчилари Оқ Ўрданинг турк-мўғул кўчманчи қабилалариини шу ном билан

атаганликларини айтади. Яна бир гуруҳ тарихчилар ҳам (П. Пельс, А. П. Чулошников) борки, уларга Дашти кипчокнинг кўчманчи турк-мўгул кабилалари ўзларининг эркинлиги туфайли «ўзи бек» деб аталган ва шу сабабдан улар «ўзбек» номини олган, деб ёзадилар.

Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихини ўрганишда М. Г. Вахобовнинг 1960 йилда нашр қилинган «Ўзбек социалистик миллати» номли китоби ҳам диққатга сазовордир. Муаллиф китобнинг қарийб бир бобини (9—54-бетлар) ўзбекларнинг келиб чиқиши ва уларнинг этник таркибига бағишлаган. М. Г. Вахобов ўзбекларнинг Ўрта Осиёдаги энг қадимий халқлардан бири бўлганлигини эътироф қилиб, унинг асосан XIX асрдаги этник таркиби ва этник ҳудудини кўрсатиб берган бўлса-да, лекин ўзбек халқининг этник жиҳатдан расмийлашувида муҳим роль ўйнаган кўчманчи ўзбеклар эканлигини ва уларнинг этник таркибини очиқ бермаган.

«Ўзбек» атамаси Жувайний ва Рашидиддин (XIII аср) замонидан маълум. Элхон Абақхон (1265—1282) замонида яшаган машҳур шоир Пури Баҳо (Тождиддин ибн Баҳовуддин) нинг «Мўгул қасида»сида ва Рашидиддиннинг «Жомеъ ут-тавоҳид» асарида ҳам «ўзбек» атамаси учрайди. Абақхоннинг замондоши шоир Пури Баҳонинг бир қасидасида «ўзбек» атамаси қандай маънода (атокли ёки халқ номими) келтирилганлиги тўғрисида бирор нарса дэйтиш қийин. У этник атама бўлмай, балки бирон шахснинг исми бўлиши ҳам мумкин. Рашидиддиннинг китобида келтирилган «ўзбек» сўзи ҳам бирон қабила ёки уруғнинг номи бўлмай, балки Жўчиҳоннинг еттинчи ўғли Буқалнинг набираси, Мингқударнинг ўғли шахзода Ўзбекнинг номидир.

Ҳамдуллоҳ Муставфийи Қазвиний (1281 — 1350) нинг машҳур «Тарихи ғузида» асарида, аниқроғи Қазвинийнинг ўғли Зайнууддин томонидан ёзилган бу китобнинг охириги қисмида «Мамлақати ўзбеки», «Улуси ўзбек» сўзлари учрайди. Бу сўзлар «Ўзбеклар мамлақати» ёки «Ўзбеклар улуси» деган гап эмас. Бу ерда сўз, шубҳасиз, Ўзбекхон ва бир вақтлар унинг ҳукмронлиги остида бўлган Олтин Урда тўғрисида бораётир.

Ок Ўрда ва Шайбон улусида кўчиб юрган турк-мўгул кўчманчи кабилалари XIV асрнинг ўрталаридан бошлаб «ўзбек» номи билан юритила бошлади. Низомуддин Шомий XIV асрнинг 60-йилларида Ок Урда хони Урусхон (1361 — 1380) билан Тўхтамиш (1376—1395) ўртасида тахт учун бўлган кураш ҳақида хикоя қилганда, Урусхонни «ўзбекларшг хони» деб атайди. XIV асрнинг иккинчи ярмида яшаган араб тарихчиси ал-Қалқошондий ҳам (1418 йилда вафот этган) Тўхтамишни «ўзбеклар мамлақатининг подшоҳи» деб ёзади.

Кўчманчи ўзбеклар Тўхтамишхон кўшинининг асосий қисмини ташкил қилган эди. Алишер Навоийшг замондош бўлган тарихчи Хондамир бу тўғрида анча қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. Бундай маълумотлар бошқа манбаларда мутлақо учрамайди. Масалан, Хондамир 1388—1391 йил воқеалари тўғрисида, яъни Амир Темур билан Тўхтамишхон ўртасида бўлиб ўтган урушлар тўғрисида хикоя қилар экан, Тўхтамишхон қўл остида бўлган кўшинни ҳамиша «сипоҳи ўзбек («ўзбек сипоҳи»)» деб атайди. XIV аср охири — XV асрнинг бошларида ўтган яна бошқа бир тарихчи Муинуддин Натанзий Едигей (Идику) ва Темур Қутлуг бошчилигида 1399 йили Тўхтамиш билан жанг қилган аскарларни ҳам ўзбеклар деб атайди. Хаттоки, Едигей ва унинг ақаси Исабек, шунингдек Олтин Ўрданинг кўзга кўринган бошқа амирлари, XV асрнинг биринчи ярмида Олтин Ўрдада ҳонлик қилган Шодибек, Пўлодхон, Улуг Муҳаммад (Муҳаммадхон) ва бошқалар ҳам юқорида зикр қилинган тарихчилар томонидан «Дашти кипчок ва ўзбеклар вилоятининг хони», «амирлари ва подшоҳи» (подшоҳи Дашти кипчок ва вилояти Ўзбек») деб номланганлар ва хатто Едигейнинг ўзи «Идику ўзбек» деб аталган. Бу ерда «Вилояти

ўзбек» деб Ок Ўрда назарда тутилаётир.

Шуниси ҳам характерлики, Низомуддин Шомий ва Абдураззок Самаркандий Темурнинг 1380 йили Тўхтамишга ва ўша вақтда Мўғулистон ҳокими бўлган Анко тўрага қарши Дашти кипчок устига қилган зўр ҳарбий юриши тўғрисида сўз юритганларида, Дашти киичокни, яъни Ок Урдани «Ўзбеклар диёри» (Диёри ўзбек»), унинг чўл қисмини эса «Ўзбеклар сахро-си» («Сахройи ўзбек») деб атаганлар.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, XIV асрнинг иккинчи ярмида Дашти кипчокнинг катта қисми, ҳусусан, Ок Ўрда ва Шайбон улусида кўчиб юрган турк-мўғул қабилалари «ўзбеклар», бу бепоён ҳудуд эса «Ўзбеклар вилояти» дсб атала бошланди, Бундан ўзбеклар Дашти кипчокда фақат XIV асрнинг иккинчи ярмидан пайдо бўлган, деган ҳулоса қилиб чиқмайди. Ҳозирги ўзбеклар, шунингдек қозоқлар, қорақалпоқлар, бошқирлар, татарлар ва бошқа туркийзабон халқларнинг ота-боболари қадим замонлардан шу халқлар ҳозирги яшаб турган ҳудудда ҳаёт кечирганлар.

Масъуд ибн Усмон Қухистонийнинг «Тарихи Абулхайрхоний» номли тарихий асарида кўчманчи ўзбеклар ва уларнинг XV асрда ташкил топган давлати тўғрисида қимматли маълумотлар бор. Бу китобда кўрсатилишича, Ок Ўрда ва Шайбон улусида XV асрнинг бошларида: буркут, қиёт, қушчи, ийжон, қўнғирот, найман, қимбой, қорлиқ, қенағас, дурмон, қурловут, тубон, манғит, нуқуз, тангут, уйғур, хитой, тоймас, эчки, туман-минг қабилалари истиқомат қилган. Қамолитдин Биноий XV асрнинг 80-йилларида Шайбонийхон тевадариға уюшган қабилалар орасида шодбоқли қабилалари ҳам бўлганлиғи айтади. Маҳмуд ибн Валининг ёзишича, кўчманчи ўзбеклар қўшинида уйрот, можор ва кипчокларнинг лашқарлари ҳам бўлган.

Бу қабилалар ўзларининг қилиб қилиши жихатдан турличадир. Масалан, қўнғирот, нуқуз, қиёт ва уйротлар аслида мўғул, тангутлар эса тибетлик бўлганлар. Хитойларга қелсак, уларнинг ота-боболари бўлган қиданлар X—XI асрларда Шимоли-Шарқий Хитойда яшаганлари маълум. Лекин бу қабилалар Дашти кипчокда қадимдан яшаб қелган туркий қабилалар би-лан қўшилиб қетган ҳамда уларнинг таъсири остида ўзининг она тилинигина эмас, ҳаттоки, урф-одатлари ва антропологик белгиларини ҳам қисман йўқотиб, турклашиб қетганлар.

Абулхайр Фазлуллох Рузбехонинг «Меҳмонномаи Бухоро» дсган асарида ҳам ўзбеклар ҳақида қимматли маълумотлар учратамиз. Унинг фикрича, ўзбеклар (кўчманчи ўзбеклар) асосан уч тоифадан, яъни қабилалар иттифоқидан: Шайбон улусига қирган қабилалар (Шайбонийён), қозоқлар ва манғитлардан ташкил топган.

XVI асрнинг бошида юқорида кўрсатилган қабилаларнинг бир қисми ўша Муҳаммад Шайбонийхон етакчилиғида Ўрта Осиёга бостириб қирдилар ва ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида ўрнашиб олдилар. Шу вақтдан бошлаб «ўзбек» атамаси халқ номини билдирувчи этник атама бўлиб қолди. Бундан ўзбек халқининг қилиб қилишини XVI асрдан бошламоқ керак, деган ҳулоса чиқмайди. Бу срдда фақат ўзбек сўзининг бир этноним сифатида қилиб қилиши ҳақида сўз бораётир. Ўрта Осиё ҳудудида қадимдан жуда кўп туркий ва турк тилида сўзлашувчи халқлар яшаганлиғи маълум, Бу ўлкани XVI аср бошида қосиб олган кўчманчи ўзбеклар эса Мовароуннахрнинг туркийзабон халқлари билан аралашиб қетди ва унга фақат ўз номинигина берди, қолс. Мана шундай қилиб, кўчманчи ўзбеклар ўзбек халқининг бир халқ сифатида шаклланишида катта роль ўйнади.

Лна шу кўчманчи ўзбеклар XV асрнинг 20-йилларнда Дашти кипчокнинг бир қисмида (ҳозирги Қозоғистоннинг қарбий қисми ва Қарбий Сибирда)— Шайбон улусида ўз

давлатларини туздилар. Бу давлатга Жўчихоннинг авлоди Абулхайрхон (машхур шоир ва давлат арбоби Мухаммад Шайбонийхоннинг бобоси) асос солди. Бу давлат кирк йилдан ортиқ вақт ҳукмронлик қилди. Лекин бу давлат Ўрта Осиё ва Козогистон халқларининг қўллаб-қўллашди. Абулхайрхон ва кўчманчи ўзбеклар XV асрнинг ўрталарига бориб, Сирдарёнинг ўрта оқимида жойлашган Сигноқ, Саврон, Арқуқ, Ўзганд, Оккўргон, Сузук шаҳарларини ҳам эгалладилар. Шундай қилиб, кўчманчи ўзбеклар давлати ўша вақтда ҳозирги Козогистоннинг катта қисми ва Жануби-Гарбий Сибирь устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Тарих фанида бу давлатнинг ташкил топиши, тарққиёти ва инкирозга юз тутиши, шунингдек, ана шу бепоян ҳудудда XV аср давомида кўчиб юрган турк-мўғул қабилаларининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ханузгача чуқур ўрганилмаган.

Шундай бўлса-да, кўчманчи ўзбеклар давлатининг тарихи на бизнинг мамлакатимизда, ва на чет элларда илмий тарзда ҳали ёзилган эмас. Масалага оид манбаларнинг қамлиги, ўша вақтда кўчманчи ўзбеклар давлати назорати остида бўлган ана шу ҳудудда археологик текширишлар етарли даражада олиб қорилмаганлиги бунга асосий сабаблардандир.

Кўчманчи ўзбеклар XV аср давомида Дашти қипчоқда жуда катта ҳарбий-сиёсий қучни ташкил қилдилар, кўчманчи ўзбеклар тузган давлат эса ўзбеклар тарихида мўғуллар истилосидан кейин тузилган биринчи давлатдир. Шу сабабдан, шубҳасиз, уларнинг тарихини ўрганиш ўзбек халқининг, шунингдек қозоқ халқининг ҳам бир халқ бўлиб ташкил топиши масаласини тўғри тушуниш учун катта ёрдам бериши мумкин.

Бўрибой Аҳмедов